

Ali məktəblərdə sadə cümlə və onun növlərinin tədrisinin aktual problemləri

Gülarə Abdullayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı. Azərbaycan. E-mail: gularabdullayeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1162-0275>

XÜLASƏ

Məqalədə sadə cümlə və onun növlərinin müxtəlif prinsiplər əsasında təsnifinə uyğun olaraq tədrisi prosesində nəzərə çarpan problemlər və onların həlli yolları araşdırılır, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi yolları şərh edilir. Qeyd olunur ki, sadə cümlənin cüttərkibli və təktərkibli, müxtəsər və geniş, bütöv və yarımçıq növlərinin tədrisi zamanı diqqəti onların müqayisəli şəkildə tədrisinə yönəltməli, oxşar və fərqli məqamlar yeni texnologiyaların köməyi ilə müəyyənləşdirilməlidir. Mövzuların bu şəkildə tədrisi prosesində mənimsəmə keyfiyyəti yüksəlməklə bərabər, yeni biliklərin üzə çıxarılması da hədəflənir. Bu zaman öyrənən obyekt deyil, subyekt rolunu oynayır, onlarda tədris prosesinə İKT-nin imkanlarının tətbiqi vərdişləri aşılır, eləcə də internet imkanlarından istifadə vərdişləri formalaşır, kreativ düşüncəyə sahib bir mütəxəssis yetişdirilir.

AÇAR SÖZLƏR

cüttərkibli cümlə, təktərkibli cümlə, yarımçıq cümlə, müxtəsər cümlə, geniş cümlə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 28.01.2023
qəbul edilib: 05.03.2023

METHODS

Actual problems of teaching simple sentence and its types in higher school

Gulara Abdullayeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor. Sheki branch of Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: gularabdullayeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1162-0275>

ABSTRACT

The article examines the noticeable problems in the process of teaching simple sentences and their types according to their classification based on various principles and their solutions. Ways of applying new learning technologies during the teaching of different types of simple sentences are explained. It is noted that during the teaching of each of the two-component and one-component, brief and broad, complete and incomplete types of a simple sentence, attention should be focused on teaching them in a comparative manner, similar and different points should be determined comparatively with the help of new technologies. In the process of teaching subjects in this way, the mastery quality is increased, new knowledge is revealed, the learner plays the role of a subject and not an object in this process, the habits of applying the possibilities of ICT to the educational process are inculcated in them, as well as the habits of using the Internet are formed, a specialist with creative thinking is grown.

KEYWORDS

dual containing sentence,
single sentence,
incomplete
sentence, concise
sentence, broad sentence

ARTICLE HISTORY

Received: 28.01.2023

Accepted: 05.03.2023

Giriş / Introduction

Azərbaycan dilində sadə cümlənin özünəməxsus təsnif prinsipləri vardır. Bu prinsiplərin hər birinə uyğun olaraq, sadə cümlənin dilimizdə müxtəlif növləri qeyd edilməkdədir. Bu məsələlərin tədrisi zamanı ənənəvi metodlardan daha çox, yeni texnologiyalara üstünlük verilməli, innovasiyaların tətbiqini həyata keçirməklə öyrənən tərəfin fəallığı təmin edilməlidir.

Cümlənin, onun sadə növünün təsnif prinsiplərinin öyrənilməsi dilin yaxşı mənimsənilməsi baxımından son dərəcə vacib və əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilçiliyinə dair yazılmış elmi ədəbiyyatlarda cümlə problemi ilə bağlı kifayət qədər məlumat verilmiş, fərqli meyarlar əsas götürülməklə təsnif edilmişdir [4, s.77-88; 2, s.130-146; 1, s.99-105]. Cümlənin ilkin təsnif prinsipi kimi məqsəd və intonasiyaya görə aparılan bölgü əsas götürülmüşdür. Əslində, cümlənin təsnif prinsiplərinin sıralanmasında ilk yerdə üzvlərə ayrılma bilməsinə görə aparılan bölgü durmalıdır. Çünki ünsiyyət prosesində gündəlik istifadə etdiyimiz cümlələr bilavasitə üzvlənən cümlələr olub, onların təsnif prinsipləri də, əsasən, cümlə üzvlərinin, cümlənin qrammatik əsasının iştirakı ilə əlaqəlidir. Dilçilik ədəbiyyatında bu məsələyə münasibət hər zaman müxtəlif olmuşdur. Cümlənin tədrisi prosesində qarşıya çıxan biləcək çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə bu xüsusiyyət ilk olaraq öyrədilməli, “üzvlənən”, “üzvlənməyən” terminlərinin mahiyyəti açıqlanmalıdır. Bundan sonra üzvlənən cümlələrdən olan sadə cümlə və onun cümləquruluşlu, təkquruluşlu, müxtəsər, geniş, bütöv, yarımçıq növlərinin tədrisini qarşılıqlı müqayisələrlə həyata keçirmək mümkündür. “Cümlə” bəhsinin tədrisinin düzgün qurulması səliss nitqin formalaşmasına, eləcə də dilin mənimsədilməsinə müsbət təsir etmiş olur.

Tədqiqat mövzusunun interpretasiyası

Tədris prosesində qabaqcıl pedaqoji texnologiyalardan istifadə, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi müəllimin işini asanlaşdırmaqla bərabər, fənnə marağın artmasına, təlim prosesinin daha da inkişaf etməsinə səbəb olur. Ənənəvi təlim metodları ilə yanaşı, yeni metodlardan istifadə, pedaqoji texnologiyaların tətbiqi öyrənənlərin dərslər prosesini zamanı passivliyinin qarşısını alır, şüurlu mənimsəməyə şərait yaradır. Nəticədə, təlim prosesi təhsilə fəallığı, məntiqi düşünməyi, ətrafdakı əşya və hadisələrə tənqidi yanaşmağı, müstəqil bilik almağı, fərdi inkişaf etmək bacarığını tərbiyə edir. Bir sözlə, tədris prosesində yeni pedaqoji texnologiyaları məqsədəuyğun və kompleks şəkildə tətbiq etməklə təhsilə hətərəfli şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinə, daha yüksək uğurlar qazanmasına nail olmaq mümkündür.

Bu zaman məqsədə və təlimin məzmununa uyğun seçim etmək əsas şərtidir. Şəxsiyyətyönümlü-inkışafetdirici pedaqoji texnologiyalardan olan əməkdaşlıqla təlim texnologiyası, layihələr metodu ilə təlim texnologiyası, modulla təlim texnologiyası hazırda daha çox istifadə olunan texnologiyalardandır [8, s.53]. İnteraktiv təlim metodları, yeni pedaqoji texnologiyalar digər fənlərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin, o cümlədən sintaksisin tədqiqat obyektini olan cümlə, həmçinin sadə cümlə və onun növlərinin tədrisi prosesində də müsbət nəticə verir. Bu vasitələr təkcə orta ümumtəhsil müəssisələrində deyil, ali məktəblərdə də tətbiq edilməlidir.

Sintaksis, qrammatikanın daha mürəkkəb dil vahidlərini öyrənən bir şöbəsi kimi dilin mənimsənilməsində, həmçinin nitqin düzgün formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sintaksisin tədqiqat obyektini olan cümlə isə ünsiyyətin əsasını təşkil edən dil vahidi kimi daha mükəmməl öyrədilməli, Azərbaycan dilində cümlənin qurulması, onun komponentləri, cümlə üzvləri, cümlədə işlənilən cümlə üzvü ola bilməyən, lakin fikrin daha dəqiq ifadə olunmasında rolunu oynayan başqa vasitələr, aktual üzvlənmə, sadə cümlənin cümləyə birləşməli və təkərkibli, müxtəsər və geniş, bütöv və yarımçıq cümlə növləri kimi məsələlərin tədrisinə xüsusi önəm verilməlidir. Bu da müəllimdən cümlənin tədrisi zamanı daha çox diqqət və peşəkarlıq tələb edir. Dərs prosesində yeni texnologiyalardan səmərəli istifadə müəllimin işini bir qədər asanlaşdırır.

Cümlə ilə bağlı bir mövzunun tədrisi üzərində dayanmaqla fikrimizi izah edək: Sadə cümlə ilə bağlı tədris olunan mövzulardan biri “Sadə cümlənin baş üzvlərinin iştirakına görə növləri: Cümləyə birləşməli və təkərkibli cümlələr”dir. Ali məktəblərdə bu mövzu üzrə mühazirə və seminar məşğələlərin keçirilməsi nəzərdə tutulur. Müəllim mühazirədə mövzu üzrə lazımi məlumatları çatdırmalı, seminar məşğələsində onun nə dərəcədə mənimsənilməsini yoxlamalıdır. Əvvəllər ənənəvi olaraq müəllim auditoriyada mühazirə oxuyur, öyrənənlər isə dərslə passiv olaraq dinləyici kimi iştirak edirdilər. Lakin təcrübə göstərir ki, bu cür mühazirələr yorucu və maraqsız olur. Mühazirə mətni əvvəlcədən hazırlanıb tələbələrə verildikdən və onların mövzu ilə ilkin tanışlığından sonra dərs daha maraqlı keçir. Bu zaman öyrənən tərəf mövzu haqqında məlumat əldə edir, nəyi öyrənəcəyini və nəyi öyrənmək istədiyini müəyyənləşdirir. Beləliklə, mühazirə hər iki tərəfin aktiv iştirakı ilə qurulur. Mühazirə mətni tələbələrə əvvəlcədən təqdim edildiyindən, müəllim dərs prosesi zamanı problem situasiya yaratmaqla bəzi məsələlərin araşdırılmasını, tələbələrə müəyyən suallara cavab verməyə istiqamətləndirməklə daha yaxşı nəticə əldə edə bilər. Tələbələrin sadə cümlənin növləri haqqında müəyyən məlumatı olduğundan, bu məlumatlara istinad etməklə

müəllim mühazirədə motivasiya qurmaq üçün onlara “İçəri istidir”, “İçəridə istidir” cümlələrini təqdim edir və onların bir-birindən nə ilə fərqləndiyini, cümlələrdə işlənən “içəri” və “içəridə” sözlərinin sintaktik mövqeyi ilə bağlı nə düşündüklərini soruşur. Müəllim cavabları qəbul edərək, “Nə üçün ikinci cümləyə mübtədə əlavə edə bilmirik?” – sualı ilə mühazirə mövzusunun cüttərkibli və təktərkibli cümlələrə həsr olunacağını elan edir. Mühazirələrdə İKT-dən istifadə edən müəllim müəyyən məsələləri izah edərkən hazırladığı slaydları da nümayiş etdirə bilər. Məsələn, “Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr”lə bağlı hazırlanmış slaydı nümayiş etdirməzdən əvvəl, müəllim tələbələrdən şəxssiz və qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin fərqi soruşmalıdır. PowerPoint proqramı imkan verir ki, cavab alındıqca cədvəl hissə-hissə ekrana gəlsin. Cavabları genişləndirmək, təktərkibli cümlənin bu iki növünün oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün Venn diaqramından da istifadə etmək olar. Göründüyü kimi, əlavə vaxt itkisinə yol vermədən tələbələrin fəallığını təmin etməklə slayd vasitəsilə oxşar və fərqli məqamların əyani şəkildə nümayişi mümkündür. Bundan sonra bu iki cümlə növünün başlıca fərqi kimi cümlənin mübtədasının təsəvvür dərəcəsi və xəbərin hansı şəxsə olması ətraflı izah edilməlidir. Bu zaman tələbələrin mülahizələrini dinləmək, cavablarda olan səhvlərə izahat verərək düzəliş etmək məqsədəuyğundur. Cümlə növlərinin tədrisi zamanı xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrin yaranma düsturu izah edilməli və aşağıdakı məqamlar xüsusilə diqqətə çatdırılmalıdır:

1. Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrin adında işlədilən “şəxs” sözü lüğəvi mənada şəxs anlayışını deyil, qrammatik şəxsi, yəni mübtədanı ifadə edir. Şəxssiz cümlə dedikdə, cümlədə şəxsin iştirak etmədiyi deyil, mübtədanın yoxluğu nəzərdə tutulur. Məsələn, “Mənə soyuqdur” cümləsini ona görə şəxssiz cümlə adlandırırıq ki, bu cümlənin mübtədası yoxdur və onun bərpası, təsəvvürü də mümkün deyil. Əslində isə bu cümlədə şəxs – “mənə” əvəzliyi iştirak etmişdir. Deməli, bizi şəxsin iştirakı yox, mübtədanın olmaması maraqlandırır [3, s.227].

2. Bütün şəxssiz cümlələrin xəbəri bir qayda olaraq III şəxsin təkində olur. Lakin xəbəri III şəxsin təkində olan bütün cümlələri şəxssiz cümlə adlandırmaq olmaz. Belə cümlələr, həmçinin cüttərkibli bütöv, cüttərkibli yarımçıq cümlə də ola bilər.

3. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin xəbəri bir qayda olaraq III şəxsin cəmində olur. Lakin xəbəri III şəxsin cəmində olan bütün cümlələri qeyri-müəyyən şəxslə cümlə adlandırmaq olmaz. Belə cümlələr, həmçinin cüttərkibli bütöv, cüttərkibli yarımçıq, ümumi şəxslə cümlə də ola bilər.

4. Ümumi şəxslə cümlələrin xəbəri bir qayda olaraq I, II şəxsin təkində və III şəxsin cəmində olur. Lakin xəbəri bu şəxslərlə ifadə olunan bütün cümlələri ümumi şəxslə cümlə hesab etmək olmaz. Belə cümlələr, həmçinin cüttərkibli bütöv, cüttərkibli yarımçıq, qeyri-müəyyən şəxslə cümlə də ola bilər.

5. Mübtədası I, II şəxsin tək və ya cəmində olub, üslubi məqamla əlaqədar buraxılmış cümlələr nəinki təkərkibli cümlə hesab edilmir, hətta belə cümlələr bütöv cümlələrə aid edilir. Ümumiyyətlə, cüttərkibli və təkərkibli cümlələrin tədrisi zamanı müəllim aşağıdakı məsələlərin izahına xüsusi diqqət yetirməlidir: Cüttərkibli cümlələr baş üzvlərin hər ikisinin iştirakı ilə qurulan sadə cümlələrdir. Bu cümlələrdə, adətən, fikir predmeti mübtədə və ya mübtədə qrupu şəklində, fikir predmetinin hərəkət və əlaməti xəbər və ya xəbər qrupu şəklində ifadə olunur. Məsələn, *Mən sizin belə düşünməyinizdən də incimərəm* (İ.Əfəndiyev); *Gülmirənin marağı daha da artdı* (Ə.Hacızadə). Cüttərkibli cümlələrdə mübtədə əksər halda məntiqi subyektə, xəbər isə məntiqi predikata uyğun gəlir. Cümlə geniş olduqda iki zonaya, yəni mübtədə və xəbər zonasına ayrılmış olur. Mübtədə ona aid olan üzvlə – təyinlə birlikdə mübtədə zonasını, xəbər isə ona aid olan üzvlərlə – tamamlıq, zərflik və təyinlə birlikdə xəbər zonasını əmələ gətirir. Məsələn, *“Havada süzən iri bir çalağanın kölgəsi çəpərin üstündən aşıb, həyatın ortası ilə tövləyə doğru süründü”* (İ.Şıxlı) cümləsində subyekt mübtədə zonasına (*havada süzən iri bir çalağanın kölgəsi*), predikat isə xəbər zonasına (*çəpərin üstündən aşıb, həyatın ortası ilə tövləyə doğru süründü*) uyğun gəlir.

Cüttərkibli cümlələr dildə ən çox işlənən cümlə növüdür, buna görə də onlar bədii əsərlərin dilində böyük üstünlük təşkil edir.

Mövzunun tədrisi zamanı cüttərkibli cümlələrin qurulmasında hər iki baş üzvün iştirakının vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Lakin bəzən təkrara yol verməmək, fikri sadə, səlis və yığcam ifadə etmək üçün cümlələrin mübtədası buraxılır, mübtədə bilavasitə cümlədə iştirak etmir. Bu cür cümlələrin mübtədasını mətnə əsasən asanlıqla bərpa etmək mümkün olduğundan, onlar da cüttərkibli cümlə hesab edilir. Məsələn, *“Bu fikirlərdən Zərnigar xanım dəhşətə gəldi”*; *“Suyun soyuq havasını üzündə hiss edib geri çəkildi”* (İ.Şıxlı) cümlələrindən birincisində mübtədə (*Zərnigar xanım*) iştirak etmiş, ikinci cümlədə onu təkrarlamağa ehtiyac olmamışdır. Əvvəlki cümləyə əsasən, bu cümlənin mübtədasını müəyyənləşdirmək və bərpa etmək mümkün olur. Bu cür cümlələr mübtədası bərpa edilə bildiyi üçün *cüttərkibli*, buraxıldığı üçün *yarımçıq* cümlə adlanır. Yersiz təkrara yol verməmək, bədii əsərin dilinin gözəlliyi, səlisliyi, bədiiyyəti, sadə və yığcamlığını təmin etmək üçün belə cümlələrdən bədii əsərlərdə geniş istifadə olunur. Lakin I, II şəxsin tək və cəmində olub, *mən, sən, biz, siz* əvəzliləri ilə

ifadə olunan mübtədalar da buraxıla bilər. Belə cümlələrin mübtədasını müəyyənləşdirmək üçün mətnə ehtiyac olmur, xəbərdəki şəxs sonluğu bunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Məsələn, *Ovçuluğa meyl saldım, gecə-gündüz çöldə qaldım* (S.Vurğun). Bu cümlədə “*mən*” mübtədası işlənməmişdir. Türkologiya elmində belə cümlələrin cüttərkibli və ya təktərkibli olması barədə müxtəlif fikirlər səsləndirilir. Bəzi alimlər belə cümlələri *təktərkibli müəyyən şəxslı cümlələr* adlandırırlar. Əslində isə belə cümlələr *cüttərkibli*, həm də *bütöv* cümlələr hesab edilir.

III şəxs bütün canlı və cansız varlıqlara aid olduğunda həmin şəxsdə olub, buraxılmış mübtədanı yalnız mətnə əsasən dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, *Baxır*. Bu cümlənin mübtədasını mətni və ya situasiyanı nəzərə almadan dəqiq müəyyənləşdirmək olmaz. Ona görə də belə cümlələr *yarımçıq*, daha doğrusu, *cüttərkibli yarımçıq* cümlə hesab olunur.

Sadə cümlələrin tədrisi prosesində diqqət yetirməli məqamlardan biri də müxtəsər və geniş cüttərkibli cümlələrdir. Cüttərkibli cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə müxtəsər və geniş olur. Müxtəsər cüttərkibli cümlələr yalnız baş üzvlərdən – mübtədə və xəbərdən ibarət olur. Məsələn, *Yağış yağdı; Havalar istiləşdi; Suyun üzü titrədi*.

Bəzən müxtəsər cüttərkibli cümlənin baş üzvləri ismi və feili birləşmələrlə ifadə olunur, cümlənin həcmi böyüyür, cümlə zahirən geniş cümləyə oxşayır, lakin müxtəsər olaraq qalır. Məsələn, *Hamıdan çox sevinən (mübtədə) Qulunun uşaqları oldu (xəbər)* (Ə.Haqverdiyev); *Məni narahat edən (mübtədə) sizin belə düşünməyinizdir (xəbər)* (İ.Əfəndiyev). Verilən cümlələr yalnız baş üzvlərdən ibarət müxtəsər cümlələrdir.

Cüttərkibli cümlələr feili və ismi xəbərli, təsdiq və inkar ola bilər [3, s.225].

Müxtəsər cümlələrdə baş üzvlərin ətrafında ikinci dərəcəli üzvlər (*təyin, tamamlıq və zərflik*) toplanmaqla geniş cümlə əmələ gəlir. Tərkibindəki ikinci dərəcəli üzvlərə görə geniş cümlələri də qruplaşdırmaq olar [4, s.179].

Müəllim mövzunun tədrisi zamanı bildirməlidir ki, cüttərkibli cümlələrdən fərqli olaraq, təktərkibli cümlələr baş üzvlərin yalnız biri əsasında formalaşır, yəni digər baş üzvün iştirakına ehtiyac qalmır. Məsələn, *Payızın ilk günləri idi* (İ.Şıxlı); *Şirəlinin evləndiyi zamandan çox keçir* (S.Rüstəmxanlı). Bu cümlələr baş üzvlərdən yalnız xəbərin iştirakı ilə qurulmuşdur. Burada mübtədə yoxdur və onun bərpası da mümkün deyildir.

Xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlələr mübtədanın təsəvvür dərəcəsiindən asılı olaraq qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, şəxssiz cümlələr olmaqla üç növə ayrılır. Mübtədə əsasında qurulan təktərkibli cümlələr isə *adlıq cümlələr* adlanır.

Beləliklə, dilimizdə təktərkibli cümlələrin qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, şəxssız, adlıq cümlələr olmaqla dörd növü qeyd edilir. Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrdə bütün ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edə bilər. Adlıq cümlələrdə isə bu cəhət

məhduddur – yalnız təyin və determinant üzvlər (zaman, yer zərflıkləri və s.) işləne bilər.

Xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlələrdə müəyyən bir iş, hərəkət, hadisə haqqında məlumat verilir, soruşulur, biri işə təhrik edilir. Adlıq cümlələrdə isə yalnız əşya və hadisələrin adı çəkilir, onlar haqqında heç bir əlavə məlumat verilmir.

Təktərkibli cümlələr haqqında məlumat verərkən müəllim ümumi şəxslı cümlələrə formal olaraq mübtədə bərpa etməyin mümkünlüyünü, lakin bu prosesin cümlənin ifadə etdiyi ümumiləşmiş, mücərrəd mənaya zidd olduğunu vurğulamalı və bu cümlələr haqqında aşağıdakıları diqqətə çatdırmalıdır: Ümumi şəxslı cümlələr hamıya aid olan, hər yerdə, həmişə müşahidə edilən, bir qayda şəklini almış iş, hərəkət və hadisəni, ümumiləşmiş şəxslı bildirir. Ona görə də təktərkibli cümlənin bu növü əksər halda atalar sözü və məsəllərdən, hikmətli sözlərdən, aforizmlərdən, müxtəlif monolit cümlələrdən ibarət olur.

Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri II şəxsin təkində, III şəxsin cəmində, bəzən də I şəxsin təkində olur. Məsələn, *Sözün doğrusunu zarafatla deyərlər; Yıxılana balta çalmazlar; Özünə rəva bilmədiyini başqasına rəva bilmə; Öz adımı sənə qoyum, sənə yana-yana qoyum* (Atalar sözləri).

Ümumi şəxslı cümlələrdə də mübtədanın olmaması natamamlıq yaratmır. Belə cümlələr xəbəri və ya ikinci dərəcəli üzvləri (biri, bir neçəsi) buraxıldıqda yarımçıq olur.

Şəxssız cümlə dedikdə, şəxsin iştirak etməməsi deyil, qrammatik şəxsin yoxluğu başa düşülür. Şəxssız cümlələrin xəbəri bir qayda olaraq, həmişə III şəxsin təkində olur. Məsələn, *Novruzun axırncı çərşənbəsi idi* (İ.Şıxlı); *Vallah, mənim adım çıxıb* (M.Hüseyn); *Vahidin sifətini tər götürmüşdü* (İ.Hüseynov).

Müəllim nümunələr verməklə prosesi öyrənən tərəfin özünün izah etməsinə nail ola bilər. Bütün sadə cümlə növlərinin tədrisi prosesində müqayisələr aparmaq, müəyyən problem suallar qoymaqla tələbələrin fəallığını artırmaq mümkündür. Təktərkibli və cütlərkibli cümlələr tədris olunub başa çatdıqdan sonra isə onların bir-biri ilə müqayisəsini apararaq oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək mövzuların daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir. Təcrübə göstərir ki, müəllim belə məqamlarda

bu cümlə növləri ilə bağlı bədii ədəbiyyatdan seçilmiş nümunələri təqdim edərək onların növünün müəyyənləşdirilməsini qarşı tərəfə tapşırıqda müsbət nəticələr əldə edir. Bu zaman öyrənən tərəf əldə etdiyi nəzəri bilikləri praktik olaraq tətbiq etməklə cümlələrin növünü ayırd etməyi bacarır. Müəllim isə deyilənlər içərisində səhv fikirləri düzəltməli, məsələlərin mahiyyətini izah etməlidir. Ali məktəb proqramında sadə cümlə ilə bağlı tədris edilən məsələlərdən biri də bütöv və yarımçıq cümlələrdir. Çox zaman tələbələr yarımçıq cümləni – üzvləri az olan və ya baş üzvlərindən biri olmayan cümlə forması kimi başa düşürlər. Ona görə də mövzunun tədrisi zamanı, ilk növbədə, “bütöv” və “yarımçıq” sözlərinin mahiyyəti açılmalı, cümlələrin belə adlandırılması səbəbi izah edilməlidir. Müəllim qarşı tərəfə izah etməlidir ki, belə cümlələrdə natamamlıq fikrin ifadə olunmasında deyil, fikrin ifadəsinə xidmət edən, lakin faktiki olaraq cümlədə üzvlərin hamısının öz yerində işlənməməsindədir. Müəllimin diqqət yetirməli olduğu məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, bütöv və yarımçıq cümlələr heç də sadə cümlənin yeni bir növü olmayıb, cütlərkibli və təkterkibli, müxtəsər və geniş cümlələrdə üzvlərdən bu və ya digərinin buraxılması zamanı formalaşır.

Fikrin ifadəsi üçün lazım olan üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılan, lakin asanlıqla bərpa edilə bilən cümlələr *yarımçıq cümlələr* adlanır. Yarımçıq cümlənin iki növü vardır: mətni yarımçıq cümlələr, situativ yarımçıq cümlələr.

Yarımçıq cümlələrin tədrisi prosesində mübtədası buraxılmış yarımçıq cümlələrlə mübtədası olmayıb, yalnız xəbər əsasında formalaşan təkterkibli cümlələri, xəbəri buraxılmış yarımçıq cümlələrlə xəbəri olmayıb, yalnız mübtədə əsasında qurulan təkterkibli cümlələri – adlıq cümlələri müqayisəli şəkildə fərqləndirməyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müəllim oxşarlıq təşkil edən bu cümlə növlərinə aid nümunələrdən ibarət slyd təqdim etməklə onların başlıca fərqlərinin nədən ibarət olduğunu xüsusilə vurğulamalı, nəzərə çatdırmalıdır ki, təkterkibli cümlələrdə olmayan mübtədə və xəbərin təsəvvür edilməsi, bərpası mümkün deyil, fikrin ifadə olunması və cümlənin qurulmasında onlara ehtiyac duyulmur. Yarımçıq cümlələrdə isə fikrin ifadəsinə xidmət edən bu cümlə üzvləri sadəcə olaraq buraxılmış və onların asanlıqla bərpa edilməsi, cümləyə daxil edilməsi mümkündür.

Sadə cümlə növləri arasındakı bu oxşarlıq onların bir-biri ilə müqayisəsini aparmağa imkan verir ki, müəllim seminar məşğələsi zamanı tələbələrdən bu iki cümlə növünü bir-biri ilə müqayisə etməyi tapşıra bilər. Bu zaman Venn diaqramından istifadə etmək faydalıdır. Əvvəlcə təkterkibli cümləyə xas olan xüsusiyyətlər sadalanır, sonra yarımçıq cümlə xarakterizə edilir, daha sonra isə onların oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə olunur. Bu cür müqayisələrin nümunələr əsasında aparılması mövzunun

daha yaxşı mənimsənilməsinə səbəb olur. Bu üsuldən istifadə etməklə yarımçıq cümlələrin daxili növlərini də müqayisə etmək mümkündür. Onlar arasında qarşılıqlı şəkildə müqayisə apararaq kifayət qədər fərqin olduğu qeyd edilməlidir. Seminar məşğələlərində müəllim tələbələrə ev tapşırığı olaraq belə müqayisələr aparmağı tapşıra bilər.

Ümumiyyətlə, sadə cümlə növlərinin tədrisi prosesində mövzudan asılı olaraq, interaktiv təlim metodlarından istifadə etmək müsbət nəticə verir. Müəllim tədris edəcəyi mövzudan asılı olaraq metod və priyomları düzgün seçməli, qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmalıdır. Bəzən bu metodlardan kombinə olunmuş şəkildə, bəzən də ayrı-ayrılıqda istifadə edilə bilər.

Sadə cümlə növlərinin tədrisi zamanı yeni təlim metodlarından istifadəyə dair nümunələrə diqqət yetirək:

Klaster (şaxələndirmə) metodu

Klaster metodundan hər hansı bir mövzu və ya fikrin mümkün qədər açılmasında, öyrənənlərin bu sahədə geniş, sərbəst düşünmə mərhələsində istifadə etmək olar. Bu metoddan müəllim həm mühazirə, həm də seminar məşğələlərində istifadə edə bilər. Şaxələndirmə metodunu tətbiq etmək üçün iri ağ kağız götürülür. Kağızın mərkəzində hər hansı termin, söz, cümlə və s. yazılır. Klaster metodu cümlə növlərinin tədrisinin yekunlaşdırılması mərhələsində daha faydalıdır. Məsələn, müəllim cümlə növləri haqqında bilikləri möhkəmləndirmək məqsədilə qruplara verilmiş kağızın ortasına “sadə cümlə” yazır. Qruplar onlara verilmiş tapşırığı bildikləri kimi klasterləşdirirlər, sonda müəllim kağızları lövhədən asır və ümumiləşdirir. Nəticədə, maraqlı bir sxem alınır.

Dəyirmi masa metodu

Bu metodda da qruplarla iş formasından istifadə olunur. Hər qrupa bir vatman kağızı və qrupun üzvlərinin sayı qədər rəngli marker verilir. Hər kəs ona verilən markerdən istifadə etməlidir. Yazılı “Dəyirmi masa” elə metoddur ki, bu zaman tapşırıq yazılmış vərəq qrupun daxilində dairə üzrə daim bir nəfərdən digərinə ötürülür. Məsələn, cümlə növlərinə aid hər hansı bir fikir yazılır, sonra vərəq qrupa verilir. Qrup üzvlərinin hər biri mövzu ilə bağlı öz mülahizələrini vərəqə əlavə edir. Məsələn, müəllim kağızın üzərində “Qafar dayı söz alıb ayağa duranda həmişə onun maraqlı söhbətlərinin şahidi olanlar alqışlayaraq səbirsizliklə onun nə barədə danışacağını gözləməyə başladılar” cümləsini yazır və tələbələrə həmin cümlənin təhlili, növü ilə bağlı müəyyən fikir yazmağı tapşırır. Sonda həmin cümlə haqqında bütün xüsusiyyətlər qeyd olunur. Təqdimat zamanı bütün yazılanların düzgünlüyü

müəllim tərəfindən yoxlanır, səhvlər varsa, izah edilir. Nəticədə, müəllim bu metoddan istifadə etməklə mövzu üzrə bilik və bacarıqları dəyərləndirmiş olur. Mövzu ilə bağlı bu metoddan istifadə etməklə başqa bir tapşırıq da vermək olar. Müəllim qruplarla iş üsulundan istifadə etməklə bir mövzu üzrə kiçik bir esse yazmağı tapşırır və hər qrupa esse yazarkən cümlələri cümləyə birləşdirən və ya tək cümləli, bütöv və ya geniş cümlə kimi formalaşdırmağı tapşırır. Bu tapşırığın icrası nəticəsində müəllim tələbələrin cavabını iki aspektdən qiymətləndirmək imkanı əldə edir.

“**Dəyirmi masa**” metodundan sintaksisin bütün məsələlərinin öyrədilməsi zamanı istifadə etmək olar.

İnteraktiv təlim metodlarından biri də “**Karusel**” metodudur. Ali məktəb səviyyəsində seminar məşğələlərinin təşkilində bu metoddan müvafiq olduqda istifadə edilə bilər. “Karusel” metodunun məqsədi – mövzunun qısa vaxt ərzində interaktiv şəkildə əhatəli araşdırılmasına imkan yaratmaqdır. Bu zaman hər bir tələbə bütün məsələlərin həllində iştirak edir. Metod məntiqi, tənqidi və müstəqil düşünmə bacarığını, fərdi və qrup məsuliyyətini, ünsiyyət qabiliyyətini və qrupdaxili qarşılıqlı əlaqə hissələrini inkişaf etdirir. Metodun mahiyyətini aşağıdakılar təşkil edir: müəllim öyrənilən mövzulara aid Blum taksonomiyasından istifadə edərək bir neçə düşündürücü açıq sual və ya tapşırıq tərtib edir. Müvafiq olaraq auditoriyada tələbələr 3 və ya 4 qrupa bölünür ki, burada hər qrupa 1 suala aid cavab yazmaq tapşırılır. Bu iş təxminən 5 dəqiqə vaxt ayrılır. Tapşırığın yerinə yetirilməsinə ayrılan vaxt bitdikdən sonra, hər qrup öz yazdıqları iş vərəqini saat əqrəbi istiqamətində yanındakı qrupa ötürür. Hər qrup bu iş vərəqlərində olan yazıları nəzərdən keçirir və məsələyə aid öz fikrini ayrı bənddə qeyd edir. İş vərəqləri ilkin qruplara qayıtdıqdan sonra təqdimatlar və onların müzakirəsi başlanır. Yekunda tələbələr mövzu üzrə müəllimin iştirakı ilə ümumiləşdirmələr aparır, nəticə çıxarırlar.

Venn diaqramı kəsişən iki və daha artıq çevrə üzərində qurulur. Çevrənin üst-üstə düşdüyü hissədə kifayət qədər yer olmalıdır. Həmin hissədə sözügedən məsələnin ümumi cəhətləri qeyd olunmalıdır. Venn diaqramı vasitəsilə oxşar və fərqli cəhətləri vermək olar. Bu üsullar öyrənənlərdə düşünmə, analiz etmə bacarığı aşılayır, dərstdə fəallığı təmin edir. Beləliklə, müəllim yaradıcı olmalı, tələbələrə dilimizi yaxşı mənimsətmək üçün, ilk növbədə, onu sevdirməli, ana dilimizin gözəlliyini, ahəngdarlığını yeri gəldikcə xatırlatmalıdır.

Nəticə / Conclusion

Sintaksisin tədqiqat obyektinə daxil olan cümlənin quruluşca sadə növünün və onun müxtəlif prinsiplər əsasında təsnifinin tədrisi öyrənən tərəfdə nitq vərdişlərinin daha da inkişaf etməsinə, son nəticədə isə Azərbaycan dilinin yaxşı mənimsənilməsinə imkan yaratmış olur. Yeni texnologiyaların tətbiqi, həmçinin öyrənənlərin bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasında da müsbət rol oynayır.

Sadə cümlə və onun növlərinin tədrisi prosesində innovasiyaların tətbiqi zamanı mövzunun yaxşı mənimsədilməsi ilə yanaşı, aşağıdakı müsbət cəhətlərə də nail olmaq mümkündür:

1. Müəllim-tələbə müzakirələri zamanı yeni biliklərin üzə çıxarılması hədəflənir;
2. Bu prosesdə tələbə obyekt deyil, subyekt rolunu oynayır;
3. Tədris prosesinə İKT imkanlarının tətbiqi vərdişləri aşılanır;
4. Tələbələrdə internet şəbəkəsindən istifadə vərdişləri formalaşır;
5. Bu prosesdə tələbə kreativ düşüncəyə sahib bir mütəxəssis kimi yetişir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. (1972). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Bakı, Maarif. 476 s.
2. Abdullayev Ə.Z. (1992). Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı. 332 s.
3. Abdullayeva G. (2014). Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, Təhsil. 308 s.
4. Kazımov Q.Ş. (2008). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Nurlan. 500 s.
5. Qədimova X. (2003). İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. Bakı.
6. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. (2006). Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, Altunnəşr. 372 s.
7. Nəbiyeva Ş. (2010). Ana dilinin tədrisi metodikasının aktual problemləri. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı. 148 s.
8. Nəzərov A. (2012). Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı. 104 s.
9. Veysova Z. (2007). Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 150 s.